VZDĚLÁVÁNÍ DĚTÍ S MENTÁLNÍM POSTIŽENÍM SE ZAMĚŘENÍM NA JIHOČESKÝ KRAJ

Education of children with mental handicaps with a special respect to South-Bohemian region

10: 1–246, 2008
ISSN 1212-4117

Eva Líbenková

Materská škola, Základní škola a Praktická škola, Štítného 3, České Budějovice, Speciálně pedagogické centrum

Summary

The right of education is one of principal human rights and it should concern all the citizens of our country without exemptions. Till recent time, this right was considerably restricted if not directly denied to certain citizens, particularly children with mental handicaps. Children with severe handicaps were frequently set free of the obligatory school education and the parents were recommended to situate these children into institutions, and children with mild types of mental handicaps attended special schools. Considerable changes in the special school system were encountered over time and in the school system in general and the way to education was open for all the children. This way was considerably complicated – on the one hand, by introducing the rehabilitation educational programme it made possible the education even for children with more severe handicaps and, on the other hand, it restricted the integration of children with mental handicaps into common primary schools. At the present time, all the children can rightfully attend catchment schools. However, for many of them, the integration into the primary school or possible kindergarten or secondary school is possible only thanks to pedagogical assistance and there are only restricted financial means for this assistance. The solution also cannot be found based on a personal assistant covered by parents from a financial contribution to the care. Many negotiations are still necessary between the Ministry of Education and Ministry of Work and Social Affairs to solve this situation and to find the financial means necessary. After completing any type of the primary school, the school leavers can continue depending on their possibilities in the study in a certain apprentice discipline or at a certain practical school. At the present time, a possibility is theoretically provided of the education for all the children from the kindergarten to a certain type of secondary education but sufficient financial means are not provided and the education at a selected school is also frequently impossible due to a considerable distance from the site of the residence.

Key words: mental retardation – special school system – integration – assistance

Souhrn

Právo na vzdělání je jedním ze základních lidských práv a mělo by se bez rozdílu týkat všech občanů našeho státu. Ještě nedávno bylo toto právo některým občanům, zejména dětem s mentálním postižením, když ne přímo upíráno, tak alespoň hodně omezováno. Děti s těžším postižením byly často osvobožovány od povinné školní docházky a rodičům bylo doporučováno tyto děti umístit do ústavů, děti s lehčím typem mentálního postižení navštěvovaly zvláštní školy. Postupem času u nás došlo k velkým změnám ve speciálním školství a školství vůbec a všem dětem se otevřela cesta ke vzdělání. Tato cesta byla značně komplikovaná – na jedné straně se zavedením Rehabilitačního vzdělávacího programu umožnila vzdělávání i dětem s nejtěžším postižením, na druhé straně omezovala integraci dětí s mentálním postižením do běžných základních škol. V současné době mají všechny děti právo plnit povinnou školní docházku ve spádové škole. Pro mnoho z nich je však integrace do základní, eventuálně mateřské nebo střední školy možná teprve díky pedagogické asistenci, na tuto asistenci jsou však jen omezené finanční prostředky. Řešením není ani osobní asistence, kterou by

hradili rodiče z příspěvku na péči. Je potřeba ještě mnoho jednání mezi ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy a ministerstvem práce a sociálních věcí, jak tuto situaci vyřešit a kde nalézt potřebné finanční prostředky. Po ukončení jakéhokoli typu základní školy mohou absolventi pokračovat dle svých možností ve studiu v některém učebním oboru či v některé praktické škole. V současné době je teoreticky zajištěna možnost vzdělávání pro všechny děti mateřskou školou počínaje a některým typem středního vzdělávání konče, nejsou však zajištěny dostatečné finanční prostředky; vzdělávání ve vybrané škole také často znemožňuje velká vzdálenost od místa bydliště.

Klíčová slova: mentální retardace – speciální školství – integrace – asistence

Terminologie

Na základě zkušeností se přikláním spíše k termínu člověk s mentálním postižením než k termínu člověk s mentální retardací. Z hlediska citací však tuto terminologii nelze vždy plně dodržovat.

Možnosti vzdělávání dětí s mentálním postižením se odvíjí od hloubky jejich postižení. „Od roku 1992 vstoupila v platnost 10. revize Mezinárodní klasifikace nemocí, zpracovaná Světovou zdravotnickou organizací v Ženevě, která poněkud mění dříve užívanou klasifikaci. Podle nové klasifikace se mentální retardace dělí do šesti základních kategorií:

- Lehká mentální retardace
- Středně těžká mentální retardace
- Těžká mentální retardace
- Hluboká mentální retardace
- Jiná mentální retardace
- Nespecifikovaná mentální retardace (Švarcová, 2000, s. 27)

Pokud se rodiče nerozhodnou pro integraci, mohou se děti s mentálním postižením v současné době vzdělávat v těchto typech škol:

- Základní škola praktická – dřívější zvláštní škola, kde jsou žáci vyučováni podle dobíhajícího Vzdělávacího programu zvláštní školy a nově podle Rámcového vzdělávacího programu pro základní vzdělávání – podle přílohy upravující vzdělávání žáků s lehkým mentálním postižením. Do těchto škol jsou většinou přijímáni žáci s lehkým mentálním postižením.
- Základní škola speciální – dřívější pomocná škola, kde jsou žáci v závislosti na svém postižení vyučováni buď podle Vzdělávacího programu pomocné školy a přípravného stupně, zde se jedná převážně o žáky se středně těžkým mentálním postižením,

nebo podle Rehabilitačního vzdělávacího programu, který je určen žákům s těžkým a hlubokým mentálním postižením. Rámcové vzdělávací programy se v současné době tvoří.

Před rokem 1989 docházelo u nás spíše k segregaci lidí zdravotně postižených, zejména lidí s mentálním postižením. Ve valné většině byly děti ihned po narození či v raném věku umístěny do ústavů. Možnosti vzdělávání se omezovaly většinou pouze na zvláštní školy, dostupnost pomocných škol pro děti se středně těžkým mentálním postižením byla velmi malá, neboť v každém kraji byla většinou pouze jedna pomocná škola; Jihočeský kraj dlouho pomocnou školu neměl vůbec. Z důvodu malé dostupnosti fungovaly pomocné školy většinou jako internátní, a tak děti, které je navštěvovaly, byly ochuzeny o naplnění základních lidských potřeb – často neměly možnost žít se svou rodinou, neměly možnost navštěvovat spádovou školu a běžnou třídu, ve které byly jejich sourozenci, jejich kamarádi, neměly možnost hrát si s dětmi s postižením i bez a zapojovat se do běžných volnočasových aktivit. Pokud rodiče nechťeli dítě odloučit od rodiny, byli nuceni se buď stěhovat do místa, kde tato škola byla, nebo žádali o osvobození dítěte od povinné školní docházky. Vzdělávání pro děti s těžkým a hlubokým mentálním postižením prakticky neexistovalo, a tak tyto děti byly povětšinou taktéž osvobozeny od povinné školní docházky. Teprve po roce 1989 začaly ve velkém přibývat pomocné školy, eventuálně pomocné třídy při zvláštních školách. Velký průlom ve vzdělávání pro děti s těžkým a hlubokým mentálním postižením přinesl Rehabilitační vzdělávací program, který byl nejdříve pokusně ověřován v několika zařízeních a v platnost vstoupil 1. 9. 2003. Postupně také začalo docházet ke změně názvů škol na

školy speciální. Je však třeba podotknout, že činnost zvláštních a pomocných škol, později škol speciálních, byla v té době velice dobře metodicky, personálně i finančně zajišťována.

Po roce 1989 u nás začal nastupovat trend integrací, tzn. děti, respektive rodiče začali mít možnost zvolit si, jakou formu vzdělávání pro své dítě vyberou. Mohli se rozhodnout pro plnění povinné školní docházky ve speciální škole či formou individuální, eventuálně skupinové integrace v základní škole. Tato možnost však pro děti s mentálním postižením byla spíše pouze teoretická, neboť přestože došlo k několika změnám vyhlášek, žáků s mentálním postižením se příliš netýkaly. Vyhláška 291/1991 Sb., § 3, odst. 4 říká: „Na základě žádosti zástupce žáka a vyjádření příslušného odborného lékaře a pedagogicko-psychologické poradny nebo centra může ředitel školy zařadit žáka smyslově nebo tělesně postiženého nebo žáka s vadou řeči do příslušného ročníku školy. Podle charakteru postižení a po dohodě se zástupcem žáka může ředitel školy tomuto žákovi upravit učební plán.“ Tato vyhláška neupravovala individuální integraci žáků s mentálním postižením do základní školy, a tak integrace těchto dětí mohla probíhat pouze podle ustanovení § 58 písm. a/ zákona č. 29/1984 Sb. formou „experimentu“ na základě tzv. výjimky udělené MŠMT ČR. Tato výjimka byla povolena 400 školám. Výsledek experimentu vyhodnocoval Výzkumný ústav pedagogický v Praze na základě hodnocení, které vždy na konci školního roku zasílala škola, v níž byl žák integrován. Pokusné ověřování bylo ukončeno Sdělením MŠMT č. j. 10 849/2004-24 k termínu 29. 2. 2004.

K pozitivní změně došlo se směrnicí MŠMT k integraci dětí a žáků se speciálními vzdělávacími potřebami do škol a školských zařízení č. j. 13 710/2001-24 ze dne 6. 6. 2002 podle které: „Dítětem nebo žákem se speciálními vzdělávacími potřebami se pro účely této směrnice rozumí dítě nebo žák se zrakovým, sluchovým, tělesným nebo mentálním postižením, s vadami řeči, s více vadami, s lékařskou diagnózou autismus, se specifickými poruchami učení nebo chování, dítě nebo žák zdravotně postižený z důvodu dlouhodobé nebo chronické nemoci (dále jen „žák“), u kterého byly speciální vzdělávací potřeby zjištěny na základě speciálně pedagogického a psychologického vyšetření a jejich rozsah a závažnost opravňuje žáka

k zařazení do režimu speciálního vzdělávání a čerpání navýšených finančních prostředků.“ Podle této směrnice bylo konečně možno integrovat i žáka s mentálním postižením, v příloze je také prvně zmíněna pozice dalšího pedagogického pracovníka ve třídě.

1. ledna 2005 nabyl účinnosti zákon č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání (školský zákon). Nově je podle tohoto zákona pojímáno vzdělávání dětí, žáků a studentů se speciálními vzdělávacími potřebami. § 16 vymezuje, kdo je považován za žáka se speciálními vzdělávacími potřebami, a zároveň stanovuje jejich právo na vzdělání pomocí specifických forem a metod a právo na vytvoření zvláštních podmínek, které jejich vzdělání umožní. Zákon umožňuje těmto dětem navštěvovat spádovou základní školu a v současné době je jediným limitujícím faktorem pro nepřijetí nedostatečná kapacita školy.

Do celého systému školství jsou zaváděny rámcové vzdělávací programy, ze kterých vycházejí jednotlivé školní vzdělávací programy, které byly spuštěny v základních školách a základních školách praktických v 1. a 6. ročnících k 1. 9. 2007. Rámcový vzdělávací program pro základní školu speciální se v současné době vytváří a zaveden bude o 2 roky později než v základních školách. Školní vzdělávací programy se budou postupně rozšiřovat do všech ročníků škol a měly by respektovat konkrétní potřeby a podmínky žáků a umožnit tak širší integraci žáků se speciálními vzdělávacími potřebami do běžných tříd. Současně dochází i k nárůstu počtu hodin, které žáci stráví ve škole. Jedná se o disponibilní dotace a u žáků se speciálními vzdělávacími potřebami je možno je využít pro rozšíření o předměty speciálně pedagogické péče, náplní může být rozvoj komunikace, alternativní komunikace apod., což samozřejmě přispívá ke snadnějšímu začleňování do společnosti.

Absolventi základních škol praktických získají po splnění povinné školní docházky základní vzdělání, absolventi základních škol speciálních základy vzdělání. Žáci, kteří nezískali základní vzdělání, pak mají možnost si jej doplnit formou kurzu, který upravuje školský zákon § 55 odst. 3: „Pro osoby, které nezískaly základní vzdělání, může základní a střední škola po projednání se zřizovatelem a krajským úřadem

organizovat v souladu s rámcovým vzdělávacím programem základního vzdělávání kurzy pro získání základního vzdělání.“

Přírozeným navazujícím doplňkem základní školy praktické nebo základní školy speciální jsou jednoleté nebo dvouleté praktické školy, které poskytují možnost pokračování ve školní docházce i pro žáky, kteří z důvodů mentálních či sociálních nemají předpoklady se úspěšně vzdělávat v odborných učilištích. Těžiště obsahu přípravy v praktických školách spočívá v upevňování a prohlubování vědomostí a praktických dovedností žáků, připravují je především pro rodinný život a výchovu dětí, popřípadě pro výkon dalších jednoduchých pracovních činností. Absolventi praktických škol se mohou v rámci svých možností a individuálních schopností uplatnit v chráněných pracovištích a při pomocných pracích v různých profesních oblastech, ti nejlépeší mohou pokračovat ve studiu v některém z odborných učilišť.

Zatím posledním opatřením v rámci vzdělávání měla být vyhláška č. 62/2007 Sb., kterou se měla měnit vyhláška č. 73/2005 Sb. Vyhláška krom toho, že stanovovala míru podpůrných opatření, stanovovala i „nejnižší a nejvyšší počty žáků a nejnižší a nejvyšší počty souběžně působících pedagogických pracovníků ve třídě nebo studijní skupině určené pro žáky s určitým druhem a stupněm zdravotního postižení a ve třídě školy při zdravotnickém zařízení.“ Tato vyhláška měla původně nabýt účinnosti dnem 1. září 2007, její spuštění však bylo o jeden rok odloženo, neboť některými řediteli škol byla vnímána jako povinnost, ne jako možnost. Z tohoto důvodu byla ustanovena pracovní skupina, která byla složena jak ze zástupců MŠMT, tak odborníků z praxe a vyhláška měla být přepracována tak, aby vyhovovala potřebám škol. Vzhledem k tomu, že se nepodařilo najít optimální řešení, byla tato vyhláška zrušena.

V Jihočeském kraji je situace momentálně taková, že pokud má žák s mentálním postižením vyjádření příslušného poradenského pracoviště, ředitel spádové školy žáka obvykle přijme. Problém však bývá se zajištěním odpovídajících podmínek, které by respektovaly speciální vzdělávací potřeby žáka. Tato stránka zatím není personálně a zejména ekonomicky zajištěna na takové úrovni jako vzdělávání téhož žáka v základní škole praktické či základní škole speciální.

V současné době dochází k prudkému nárůstu integrovaných žáků, kraje však mají omezené finanční prostředky. V roce 2004 v Jihočeském kraji představovaly náklady na asistenty pedagoga přibližně 4,5 mil. korun a celkové náklady na integraci, včetně nákladů na asistenty, představovaly více než 11,5 mil. korun. Od 1. 1. 2005 byl stanoven normativ na 1 asistenta pedagoga ve výši 100 000 korun na 1 rok, což představuje pokrytí asi 0,66 % úvazku. Zbytek financí si musí školy hledat z vlastních zdrojů. Tato částka je každý rok valorizována, v současné době činí 105 000 korun na 1 rok a od 1. 1. 2008 by měla být zvýšena na 110 000 korun. Vzhledem k tomu, že integrovaných žáků, kteří potřebují pedagogickou asistenci, přibývá, nebude zřejmě možné v příštích letech tuto částku navyšovat, naopak se může stát, že dojde k jejímu snížení. V praxi to vypadá tak, že ve valné většině případů jsou přidělovány finanční prostředky na asistenci u žáků se středně těžkým mentálním postižením, u žáků s Downovým syndromem a u žáků s autismem, na asistenci u žáků s lehkým mentálním postižením tyto prostředky přidělovány nejsou, a tak se řada škol dostává do značně obtížné situace, neboť se často jedná o vesnické málotřídní školy, ve kterých bývá v jedné třídě integrováno i více žáků z různých ročníků, kteří jsou vyučováni podle Vzdělávacího programu zvláštní školy, eventuálně podle Rámcového vzdělávacího programu pro základní vzdělávání – podle přílohy upravující vzdělávání žáků s lehkým mentálním postižením. Určitým řešením v těchto případech by bylo dofinancování ze zdrojů příslušné obce, ta však většinou finanční prostředky také nemá.

Školy a školská zařízení církevní a soukromá čerpají finance na asistenta z dotačního programu ministerstva školství.

Kromě asistenta pedagoga umožňuje vyhláška MŠMT č. 73/2005 Sb. ve škole přítomnost i osobního asistenta. Ten však není zaměstnancem školy a měl by být na rozdíl od asistenta pedagoga financován přímo rodiči z příspěvku na péči, který je přiznáván podle zákona č. 108/2006 Sb., o sociálních službách. Zatím je osobní asistent ve školách využíván minimálně.

Problémy bohužel nejsou jen při integraci dětí s mentálním postižením do základních škol, ale i při integraci do předškolních zařízení. Opět, s ohledem na finanční prostředky, je až na výjimky, přidělen asistent pedagoga dítěti teprve

v předškolním věku, tj. ve věku 5 let, proto se mateřské školy z pochopitelných důvodů přijímání těchto dětí brání. Rodiče mohou své děti taktéž umístit do některé speciální mateřské školy. Speciálních mateřských škol je však velmi málo a jejich dostupnost je pro mnoho rodičů velice problematická.

Kromě umístění ve speciální mateřské škole mají rodiče možnost zařadit své dítě do přípravného stupně základní školy speciální. Dříve byl tento přípravný stupeň hojně využíván po odkladech povinné školní docházky, pro přijetí dítěte nebyla striktně stanovena hloubka postižení, plnil mimo jiné diagnostickou funkci a děti často teprve po jeho absolvování nastupovaly k plnění školní docházky, tzn. někdy až v 11 letech. Jeho současnou funkci upravuje vyhláška č. 108/2005 Sb., § 17, podle kterého: „Přípravný stupeň základní školy speciální poskytuje přípravu na vzdělávání dětem s těžkým mentálním postižením, souběžným postižením více vadami nebo autismem. Do přípravného stupně lze zařadit dítě od 5 let věku nebo dítě, kterému byl z důvodu zdravotního postižení povolen odklad povinné školní docházky, a to se souhlasem zákonného zástupce a na základě doporučení školského poradenského zařízení a odborného lékaře.“ V přípravném stupni základní školy speciální děti neplní povinnou školní docházku, délka přípravy je 1–3 roky a odvíjí se od toho, v kolika letech do přípravného stupně nastoupí. Ve třídě je maximálně 6 dětí, jsou zde 2 pedagogičtí pracovníci, eventuálně ještě asistent pedagoga.

Zákon č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání, mimo jiné neobsahuje dříve užívaný termín „osvobození od povinné školní docházky“. V § 40 uvádí druhy jiného způsobu plnění povinné školní docházky a v § 42 upravuje vzdělávání žáků s hlubokým mentálním postižením: „Dítěti s hlubokým mentálním postižením stanoví krajský úřad místně příslušný podle místa trvalého pobytu dítěte se souhlasem zákonného zástupce dítěte takový způsob vzdělávání, který odpovídá duševním a fyzickým možnostem dítěte, a to na základě doporučujícího posouzení odborného lékaře a školského poradenského zařízení. Krajský úřad zároveň zajistí odpovídající pomoc při vzdělávání dítěte, zejména pomoc pedagogickou a metodickou. Dojde-li ke změně duševních a fyzických možností dítěte,

krajský úřad způsob vzdělávání odpovídajícím způsobem upraví.“ V současné době není, až na ojedinělé výjimky, v Jihočeském kraji tento paragraf využíván a drtivá většina těchto dětí je vzdělávána podle individuálního vzdělávacího plánu, který vychází z Rehabilitačního vzdělávacího programu. Těmto dětem je poskytována nejvyšší míra podpůrných opatření. Tyto děti jsou většinou zařazovány do rehabilitačních tříd nebo jsou integrovány do některé třídy základní školy speciální a tato třída je personálně posílena. Většina rehabilitačních tříd je na velmi vysoké úrovni. Finanční zajištění provozu rehabilitačních tříd je nesmírně náročné, což je důvod, proč nejsou rovnoměrně rozšířeny po celém kraji, ale soustřeďují se spíše do větších měst, často vznikají při ústavech sociální péče nebo jsou umístěny v prostorách některého stacionáře.

Ne všechny děti s hlubokým mentálním postižením docházejí do školy denně. Stejně jako ostatní jsou vyučovány podle individuálního vzdělávacího plánu, který mimo jiné upravuje frekvenci docházky. Některé děti nedocházejí či spíše nedojíždějí denně z důvodu velké vzdálenosti, jiné z důvodu svého zdravotního stavu. Ve výjimečných případech dítě do školy nedochází vůbec, ale speciální pedagog SPC či spádové školy dojíždí za ním.

Situace s asistencí ve školách zatím není zcela dořešena. Na podnět Národní rady zdravotně postižených se momentálně jedná o tom, že pedagogická asistence by měla zároveň zahrnovat i asistenci osobní. Tato změna samozřejmě souvisí i se změnou v Katalogu prací a týkala by se jak změny náplně práce asistenta, tak i změny platových tříd. V současné době je tento návrh ve fázi schválení Vládním výborem.

LITERATURA

- Sdělení MŠMT č. j. 10 849/2004-24
 Směrnice MŠMT k integraci dětí a žáků se speciálními vzdělávacími potřebami do škol a školských zařízení č.j. 13 710/2001-24
 ŠVARCOVÁ, I.: *Mentální retardace*. 1. vydání. Praha: Portál, 2000.
 Vyhláška 291/1991 Sb., o základní škole
 Vyhláška č. 73/2005 Sb., o vzdělávání dětí, žáků a studentů se speciálními vzdělávacími potřebami a dětí, žáků a studentů mimořádně nadaných.
 Vyhláška č. 108/2005 Sb., o školských výchovných a ubytovacích zařízeních a školských účelových zařízeních
 Vyhláška č. 62/2007 Sb., kterou se mění vyhláška č. 73/2005 Sb., o vzdělávání dětí, žáků a studentů se spe-

ciálními vzdělávacími potřebami a dětí, žáků a studentů
mimořádně nadaných
Zákon 29/1984 Sb., o soustavě základních daných škol,
středních škol a vyšších odborných škol

Zákon č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, střed-
ním, vyšším odborném a jiném dělávaní
Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách

Eva Líbenková
Eva.Libenkova@seznam.cz